

RÓNAI ZOLTÁN

Ember a havasokból

NYÍRŐ JÓZSEF KÜLFÖLDI ÉVEI

Harminc évvel Nyíró József halála után még feldolgozatlan volt a nagy erdélyi elbeszélő életének és működésének utolsó, külföldi szakasza (1945–1953). Pálinkás László, a magyar nyelv és irodalom tanára a firenzei egyetemen, 1960-ban felhívást tett ugyan közzé egy Nyíró-adattár létesítése érdekében, (1) a munka azonban, úgy látszik, nem fejeződött be, vagy ha igen, eredményét nem hozták nyilvánosságra, nem hozzáférhető. Így azután e sorok írója vállalkozott, nem hasonló adattár összeállítására, hanem összkép felvázolására az író német- és spanyolországi éveiről. Azért is, mert Nyírót madridi tartózkodása alatt személyesen ismerte, és utolsó óráinak tanúja és krónikása lett. A feladat nem bizonyult könnyűnek. Ilyen válaszokat kapott: „Írt nekünk cikkeket, de közelebbit mondani nem tudok”, „levelei nem maradtak fenn”, „aki a gyűjtést intézte, már nem él; „felvilágosítást adni csak ő tudott volna”. Másokkal nem sikerült felvenni a kapcsolatot. Egyes állami és egyházi irattárakból sem kerültek elő a remélt adatok. Sok mindent meg lehetett volna állapítani fél tucat külföldi magyar lap évfolyamainak átlapozásából, de sajnos, nem álltak rendelkezésre, és mástól ilyen időrabló munkát elvárni nem lehet. Az így korlátozott erőfeszítések eredménye a müncheni Új Látóhatár című folyóiratban, majd néhány módosítással a Katolikus Magyarok Vasárnapja (Youngstown) 1985-ös évkönyvében jelent meg. Ez a tanulmány lát most napvilágot lényegesen bővített és javított formában, de bevezető része nélkül, mely arról tájékoztatta a külföldi magyar olvasót, mit ír Nyírőről az akadémiai irodalomtörténet és a Magyar Irodalmi Lexikon. (2)

*

Az *Isten igájában* írója számára is fordulópont 1944–45. Utolsó hazai kiadású könyve, a *Néma küzdelem*, 1944 májusában jelenik meg. Az erdélyi magyarok – Trianon előtti! – elrománosodásáról szóló borús, vádoló regény legterjedelmesebb és legkevésbé ismert művei közé tartozik. Az akkori, háborús légkörben nem kelt nagyobb visszhangot, és csak a '80-as években adják ki újra San Franciscóban. (3) Mint egy interjúból megtudjuk, (4) Nyíró akkor „nagy regényt” tervez, „a székely nép drámáját” akarja megírni, ahhoz gyűjt anyagot, de újabb színdarabra is gondol. A cikkíró – német hang nyomán – „Délkelet-Európa Knut Hamsunjának” minősíti. (Mások Jean Gionóval hasonlították össze, Kovách Aladárnak később inkább Ramuzt, „Francia-Svájc hegyeinek zordon nagy íróját” és – talán állatszereplőire gondolva – Rudyard Kiplinget juttatja az eszébe.) (5)

A beszélgetést közlő Magyar Ünnepe maga Nyíró is ír karcolatokat, rövid történeteket, bár néha kötetben már megjelent elbeszélést használ fel újra, így *Az anyamedve* címűt a *Havasok könyvéből*. Csak néhány sort töröl belőle valaki – az író, a szerkesztő vagy más? – „az erdő orvosát”, a borzot ugyanis „bolond németnek” csúfolja a többi állat, ami 1944-ben nem időszerű. Az *Emri bá* című írás viszont már az akkori eseményekhez fűződik: a székely

pásztor biztonságba helyezi a csordát, megvizsgálja a fejsze életét, és nekivág a Kárpátok sötét ormainak, mert „Jön az ellenség! Az aláhok vezetik a muszkát!” (6)

A tervezett regény azonban nem születik meg. Az író Szilágyi Erzsébet fasori lakásának díszei akkor már „jórészt vidéken, pincében vagy sarokba rakva, ládákbán” vannak, s ott is maradnak, míg Nyíró feleségével nyugat felé veszi az útját: 1944 októberében elhagyja Budapestet, és 1945. március 28-án Sopronnál Magyarországot. A Corvin-koszorús, népszerű íróból, a Magyar Tudományos Akadémia levelező és a Kisfaludy Társaság rendes tagjából, az Erdélyi Párt országgyűlési képviselőjéből hontalan menekült lesz.

Kelet-Bajorországban kötnek ki, miután az utolsó pillanatban sikerült néhány vasúti kocsit csatoltatni képviselők számára a pénzügy- és az iparügyi minisztérium közös szerelvényéhez. A Nyíró házaspár egy csoporttal Wollabergbe kerül, a cseh határ közelébe. Az iskolában szállásolják el őket, s az író lesz a parancsnok. Ezeknek a napoknak az emlékét így idézi fel majdnem negyven év távlatából Szigethy Béla református lelkész:

„Vámos János és fia, Zsigmond János és felesége, Nyíró József Ilonkájával, Polonkai Tivadar, Szilvássy Péter és felesége (ezek mind 'behívott' képviselők (7) voltak), én feleségemmel és ötéves Zoltánunkkal, és még öt-hat magyar ugyanannak az iskolateremnek a padlójára lerakott szalmáján aludtunk körben a falnál, a falu iskolájában. Én magam már a második héten felmenekültem aludni az iskola padlására, mert minden reggel öt óra tájban Jóska bácsi rágyújtott cigarettájára, aminek a füstje engem főbevert... Bár ne tette volna...” – utal a későbbi, végzetes betegségre. A fiatal lelkész akkor háromheti, megfeszített munkával kézzel lemásol egy angol–magyar szótárt. „Betűimbe gyakran behullámozott másolás közben a *Bujdosóban* című regényét ugyanazon az asztalon író Nyíró József írógépjének a rezgése... Akkor Jóska bácsi könyve címeként ezt mondta, de végül 'Íme az emberek' címen jelent meg”. (8)

Íme, az emberek! azonban az első kiadás címlapján álló műfajmegjelölés ellenére nem regény, hanem 61 fejezetből álló élményriport a menekülésről és az emigráció első két esztendejéről. (9) De a meneküléletről merít *A zöld csillag* című regénye is. (10) Fordított sorrendben láttak napvilágot, s lehet, hogy az *Íme, az emberek!* nyerte el később végleges formáját. Pszichológiailag azonban *A zöld csillag* a későbbi keletű: benne az író úrrá lesz a hontalanná válás megrázkódtatásán.

Nyíró mindig szerette a drámai helyzeteket, nagy indulatokat, az érzelmek hullámmészását, az erős és hangzatos kifejezéseket. Erre utal az akadémiai irodalomtörténet róla szóló szakasza is, amikor szemére veti: „A magyar szépprózában annyiszor férfi férfinak nem csókol kezét, mint Nyíró komor, sorsüldözött székelyei teszik, de annyi vér sem ömlik, halál nem esik, mint az ő írásaiban”. (11) Valóban néha jól jött volna nagyobb mérséklet. Most azonban – az *Íme, az emberek!*-ről van szó, – ha lehetséges, még zordabb lesz, fekete-fehérben vagy inkább fekete-szürkében látja a világot. Talán azért, mert eddig csak tanú volt, most azonban szenvedő alany; mert régi szereplői beletörődtek sorsukba, míg ő még lázadozik, s mert a szép természeti környezetben sem oldódik fel, a bajor tájat idegennek érzi.

Néha beüt egy-egy hír: a német fegyverletétel, az első atombomba, a magyar köztársaság kikiáltása és – különös erővel – Észak-Erdély elvesztése. Több szó esik azonban az életért való rettegről, majd a mindennapiért való harcról és az ember – „az emberek!” – testi-lelki lezüllesztéséről, míg a képviselőből, a földbirtokosból, a törzstisztből és a tanárból egészen „armer Flüchtling” vagy inkább „verfluchter Ausländer”, „God-damned D. P.” nem lesz.

A magyarok ennívalót keresnek, gallyat szednek, emlékiratot írnak és természetesen veszekszenek. „Örültek házának hangulata és képe az egész szoba. Egyik órák hosszat farag késével, másik percenként kapja a söprűt és végigporoz a szobán, a harmadik Istenhez révedezik elkerekült szemekkel, a negyedik naplóírásba temetkezik, az ötödik állandóan sétál, mások lobogó indulattal marakodnak”. (12) Szigethy Béla tisztázza is idézett

levelében, hogy ő nem a két, egymással civakodó lelkesz egyike volt, hanem az a fiatal, aki másoknak is megmondta, hol szedhetnek bőségesen málnát... Van, aki botot keres, hogy „szétüssön a gyilkosok között”; van, aki „magánleszámolásra” készül. Egyszóval: menekült-élet...

Összeírási rendelet, kósza hírek eltűnt szállítmányokról, igazolási eljárások. Állandó aggodalom a távoli szerettekért. Elfogyott a pénz! Rajta van a háborús bűnösök listáján! Marosvásárhelyen egykori barátai írtak ellene! Kivándorolni? Maradni? Hazamenni? Egyszerű János körlevelei, hogy tartsa a lelket a magyarokban. Azután egy-egy jó hír: a gyerekek élnek, jól vannak. Egy-egy emberséges ember. Az első szeretetcsomag Londonból. Csak kevés mosoly, így a bajor parasztház ágy alatti edényének felirata láttán: „Hier werden gesammelt von Mann und Frau Liebesgaben für Ackerbau.” A kis humor inkább akasztófa-humor. Azután, amikor a körülmények javulnak, amikor már egyéni szállásuk van Waldkirchenben és látják, hogy kikérés-kiadás sem fenyeget, az írón halálsejtelmek lesznek úrrá, s azzal a kéréssel fejezi be egyszer, amikor a nap leszáll: „Uram, ne legyen nehéz és ne tartson soká!”

A zöld csillagban a problémák ugyanazok, de mintha már más szemmel látná őket az író. Megint itt az adomázó, sőt tréfacsináló székely, megint tudja élvezni a természetet és a menekülttársakról már megértőn-megbocsátón rajzol képet. Szerelem is van: esküvővel végződik Saly Pali és Tarján Éva találkozása. A tulajdonképpeni probléma azonban más találkozásból adódik: az íróéból a „tisztánlátóval”. Ezt százak keresik fel, néha a rendőrség és a megszálló hatóságok is igénybe veszik szolgálatait. Tele, a látóember (valójában Kele János) hangsúlyozza az író Bölön Ferenc előtt, hogy nem jós, nem lát a jövőbe; képessége csak a térbeli távolságot tudja legyőzni, az időbelit nem. Bár igaz, hogy a jelenből következtetni lehet a jövőre. Ha valakinek zöld fényt, zöld csillagot lát a szemében, azt halál környékezi.

Az író özvegye, Ilonka néni mesélte a következőket e sorok írójának Madridban. 1954 elején lehetett, de csak évtizedekkel később került papírra, amikor a részletek már elmosódtak, de megmaradt a lényeg. (13) A hontalanság első idejében a menekültek minden elképzelhető eszközt megragadtak, hogy távoli hozzátartozóikról megtudjanak valamit. Nyíróéket főleg Csaba fiuk sorsa aggasztotta. Spiritiszta szeánszokat is tartottak. Nyíró nem nagyon hitt az ilyesmiben, s nem vett tevékenyen részt, de egyik-másikon jelen volt. Egy alkalommal őt kérdezték meg: kinek a szellemét idézzék? — Reményik Sándorét! — hangzott a válasz. S az író akkor döbbsent meg, amikor a megidézett állítólag úgy köszönt, ahogy Reményik szokott: „Szervusz, öreg komám!” (vagy „öreg cimborám!”)

Ez a kétség, majd megdöbbenés jelentkezik a látóemberrel kapcsolatban a regényben. Bölön kezdetben nem veszi komolyan, de el kell ismernie Tele jóhiszeműségét, s azután azt is, hogy „van benne valami”. Saly Pali esetében téved ugyan: a fiú felépül, viszont Tele járul hozzá a kórokozó felfedezéséhez egy a trópusokról behozott kendőben. Tehát a kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad. S hogy a zöld csillag kérdése elméletileg is megoldódik, Tele arra a megállapításra jut, hogy a születéstől kezdve mindenkit környékez egy ilyen, azaz mindenkit fenyeget a halál, de hol láthatóbban, hol nem. A dolog kissé naiv, de reális alapja van — Kele János létezése és működése —, és a történet az író kísérletét tükrözi, hogy a parapszichológiai jelenségekben való „hinni vagy nem hinni” kérdését megoldja. (14)

Nyíró József e két könyvét olyan mértékekkel mérni, mint a 30-as évek szerencsés alkotásaiét, igazságtalanság és tévedés volna. Sokkal mostohább körülmények között születtek: elszakadt termőtalajától, ihlető környezetétől az ember, aki addig csak Erdélyről és a székelységről írt, s a 60 felé járó író egyszerre elveszettnek látta egész életművét. A mindennapi kenyérért kellett aggódnia idegen földön, s azt is megsejtette, hogy a hazai rögöt és gyermekeit nem látja viszont, unokáit nem ismeri meg soha. Az *Íme, az emberek!*-ben és *A zöld csillagban* egy lassan feledésbe merülő, illetve sokak számára ismeretlen világ és kor felidézése a legértékesebb, a menekülttáboroké, az emigráció első éveie — továbbá az író saját, belső küzdelmeinek a lélekrajza két különböző módon és formában.

Ezekből az évekből való két drámai kísérlet is, két bibliai téma: *A megfeszített* (15) és *A próféta*. (16) Az előbbi „filmdráma” hat részben tömémentelen szereplővel. „Házatlanságunk ötödik esztendejében” látott napvilágot „bujdosó köntösben”, azaz szegényesen sokszorosítva. A bevezetőből kitűnik, hogy az író valóban gondolt megfilmesítésre: „Filmnek készült, és ha film lesz majd belőle, nem magyar nyelven és nem magyar művészek leikén keresztül.” Pedig Nyíró Jézus Krisztus passiója hazája és népe kálváriájára emlékezteti, ahhoz akar erőt és vigasztalást találni manapság talán tőlünk távoleső módon: „Sohasem fájt könny jobban, mint ez, de sohasem voltam könnyre büszkébb, mint erre, amellyel a világ legnagyobb eseményének, a Golgota drámájának megrázó élményét szeretném magyarul kivétíteni úgy, ahogy bennem él. Ilyen közel még ember és nép nem állott Krisztushoz, mint ma a magyar. Közös az útjuk. Vér váltsa meg a vért általa, és a feltámadás bizonyosságában Vele örvendhessünk.” (17)

A próféta Keresztelő Szent Jánosról szól, és az író halála után jelent meg a *Szabad Magyar Színpad* című kötetben. Az olvasónak az a benyomása, hogy Nyíró túlságosan nagy fába vágta a fejszét, bár a téma előnye, hogy nagyobb teret nyújt a képzeletnek, mint a passió, és a szerző javára írandó, hogy az „előfutár” színpadi megjelenítésével takarékosan bánik. Mindkét esetben bebizonyosodik azonban, hogy az író inkább elbeszélő, mint drámaíró. A próféta harmadik felvonásában például több oldalon írja le szenvedélyesen és színpompásan Szalomé táncát:

„Most, az ígélet első varázsában szétlibben az ajtófüggöny és válogatott leányfűzér élén — mintha maga a tavasz, az ifjúság és a szerelem jött volna hirtelen a terembe — megjelenik Salomé átlátszóan öltözve, hiszen kár a ruha ilyen remek testre. [...] Néhány decens mozdulattal leoldja a hosszú, fehér fátylat magáról és a zene ritmusára maga körül fészekké formálja... A zene különös táncritmusra fordul és a gyönyörű teremtés járni kezdi a soha nem látott madár-táncot. A király, vendégek, mindenki lélegzetvisszafojtva nézi, bámulja. Szinte hihetetlen, amit látnak. Beleszédülnek a tánc ritmusába. [...] A fészke fölött lebegő madár minden bája, szépsége, csodája és szerelme benne van. [...] A kísérő lányok egyetlen mozdulattal szabadabbá teszik mellüket...” (18)

Hasonlóan mutatja be *A Megfeszített* színtereit és szereplőit is, például a nagytanács tagjait: „Első tekintetre látni rajtuk, hogy mindenik más jellem, típus, titok. Jellegetes alakok. Betűtette arcok, ész és tudás rajtuk. [...] Hideg, magas homlok, és nyílt, finom, sárgásfehér kezek. Legtöbbnél pergamentszerű és ráncos. Betűmutató ujjak. A mindenek feletti hatalom elszánt birtokosai. A látszólagos nyugalom mögött érzékeny ideg és fojtott vulkán mindegyik. Szájuk prémje színtelen és rebeegő. Kaifás még közöttük is kimagaslik”.

(19)

A menekülsors és a sajátosan átélt vallásos témák mellett Erdély foglalkoztatja legjobban, s egy kis művet, röpiratot szentel neki. Csak halála után jelenik meg *Mi az igazság Erdély esetében?* címmel, mely aligha származik magától az írótól. (20) Lincoln- és Webster-idezetekkel az igazság és a szabadság fontosságát hangsúlyozza — látszik, hogy az Egyesült Államokban való kiadásra gondolt —, és sürgeti, tegyék jóvá az 1920-ban és 1946-ban elkövetett igazságtalanságot, teremtsenek a délkelet-európai térségben „erős és egészséges Magyarországot”. Röviden összefoglalja Erdély történetét és a nemzetiségi viszonyokat, kiemeli Erdély népeinek százados együttélését és rámutat a körülményekre, melyek megkönnyítették a románság bevándorlását és elszaporodását. Erdély jövőjére három lehetséges megoldást lát: „magyar Erdély” nemzetközileg biztosított autonómiával a románok számára; „kettéhasított Erdély” a kisebbségi jogok kölcsönös biztosításával, és „önálló Erdély” a történelmi területen. Ez esetben Magyarország visszakapná az Erdéllyel együtt Romániához csatolt, kb. 30 000 négyzetkilométernyi területet Nagyváraddal, Araddal, Temesvárral. „Csak egyetlen megoldás nem lehetséges: hogy Erdély és Kelet-Magyarország Romániához csatoltassék, illetve azé maradjon”.

A füzetet Rabonbán 17 szonettje egészíti ki, ami annál meglepőbb, mivel a köl-

temények nem Erdélyről szólnak — az egyiknek *Április 4* a címe, egy másik Bajor Gizi haláláról emlékezik meg —, csak az utolsóban vallja magát a költő székelynek. Ennek a zárósortait talán Nyíró is magáévá tette volna, ha ugyan nem tartotta volna túlságosan derűlátónak:

*Mint rabonbánok kései utóda
Hitet oltok a csüggedt magyarokba
S a tüzet szítom a feltámadásig.
Lesem a titkos égi jeleket,
Úgy biztatom bús, árva népemet:
Jó szelek szállnak! Nem tart már sokáig!*

Amikor szükségét látja, Erdély mellett a sajtóban is kiáll, mint az Ahogy Lehet című, párizsi folyóirat vitája is mutatja. Ez már Spanyolországba való áttelepülése után történik, de ide kapcsolható. „A menekült magyar ifjúság lapjában” Ménfőcsanakai egy észak-amerikai tankönyvet bírál a Nagy-Magyarországról és a kisebbségi helyzetről szóló része miatt. A következő számban röviden válaszol rá valaki és az Egyesült Államokban uralkodó szabadságról, a központi irányítás nemlétezéséről beszél. (21) Erre Nyíró — a szerkesztőség szerint — „részletes adatokkal és finom érveléssel bírálja a Ménfőcsanakai cikkére adott névtelen levelet”. Összehasonlítja Nagy-Magyarország és Nagy-Románia nemzetiségi politikáját, felsorolja a magyarok sérelmeit, s annak a szükségességét hangsúlyozza, hogy kivédjenek minden magyarelles támadást és ne nézzék közömbösen, hogy Erdélyben „közel kétmillió szerencsétlen magyar testvérünk sorsa teljesedik be napról napra”. (22) A szerkesztőség erre éles hangú, tiltakozó levelet kap Louvainból az ottani magyar diákok aláírásával. A folyóirat azonban a támadást nem közli. „Voltam annyira józan — és nem politikai, hanem irodalmi síkon mélységesen tisztelve Nyírót —, hogy nem közöltem le az ő tiltakozó levelüket. Azt hiszem, hogy józanabb belátásra tértek, s talán írtak is cikket később az Ahogy Lehetbe” — emlékezik vissza a folyóirat volt szellemi vezetője, Rezek Román. (23)

Németországi tartózkodása alatt, a '40-es évek második felében Nyíró József élénken részt vesz a magyar szervezkedésben, és meggyőződésének megfelelően igyekszik a nemzet ügyét szolgálni. Bár minket az író és nem a „politikus” érdekel, hadd álljon itt néhány adat. Amikor Kisbarnaki Farkas Ferenc 1947. augusztus 20-án Altöttingben emigráns kormányt alakít, Nyírónak jut a „nemzetnevelési tárca”. Máté Imrével ő kap megbízást Horthy Miklós írásbeli tájékoztatására is. Később azonban Nyíró két „minisztertársával” lemond, és sietteti a kísérlet feladását.

A következő év szeptemberében alakul meg Münchenben a Magyar Kulturális Szövetség tíz szakosztállyal, és Nyírót választják meg elnöknek. Együttműködnek vele Baranyai Lőrincz Gusztáv festőművész, Flórián Tibor költő, Moór Artúr jogász, Ferenczi István egyetemi tanár, továbbá Ölvedi János, Kovách Aladár és Bakó Elemér. A Szövetség azonban nem fejt ki olyan széles körű tevékenységet, mint remélték, sokan még létezéséről sem szereznek tudomást. Ez magyarázza, hogy egy évvel később Lázár Pál, a Németországi Magyar Vagyongondnokság elnöke, Magyar Szellemi Központ létesítését javasolja. Nyíró akkor nyílt leveľben közli vele, hogy hasonló intézmény már van.

Ugyancsak 1948-ban és Münchenben hívják életre a Magyar Újságírók Külföldi Egyesületét. Az elnöki tiszttel Nyíró látja el 1951-ben benyújtott lemondásáig. 1949 januárjában aláírja az emigráns írók Mindszenty bíboros letartóztatása ellen tiltakozó és a világ íróihoz intézett nyilatkozatát. Az aláírók között szerepel Wass Albert, Flórián Tibor. Ölvedi János, Bakó Elemér és Kannás Alajos (Németország), Zathureczky Gyula, Szathmáry Lajos, Könnyű László és Rónai Zoltán (Ausztria), Horváth Béla (Olaszország) és Kerecsendi Kiss Márton (Argentína). Végül 1952 decemberében, megbetegedése előestéjén, a Kisbarnaki Farkas Ferenc vezetése alatt álló Magyar Szabadság Mozgalom három társelnökének egyike lesz, mégpedig a kultúra világa képviselőjeként. (24)

Nyíró József 1950 tavaszán Spanyolországba költözik új feladat ellátására, mert „a megélhetés szempontjából is kedvezőbbnek ígérkezik, mint a jelenlegi (helyzet)”. Úticélját úgy közli, hogy „esszük majd a spanyol meggyet” és „a szomszédban dudál a portugál”. Szeretteinek április 16-i dátummal még Párizsból ír, de nem sokkal később átlépi a spanyol határt. Madridba azért jön, hogy a Spanyol Nemzeti Rádióknak az előző évben, Habsburg Ottó közbenjárására megindított, magyar nyelvű adásának a munkatársa legyen. Meghívásának az ötletét Vaszary János, a népszerű színműíró adta, megvalósításáról pedig Marosy Ferenc volt m. kir. követ gondoskodik. A rádiómunka oroszlánrészét abban az időben Vaszary János sógora, Muráti György ügyvéd végzi. A kis munkaközösséget a tollforgató piarista, P. Megyer József egészíti ki, mint az egyházi rovat vezetője. Az adás első bemondója Muráti Lili. (25)

Valószínűleg nagyobb szerepre és jobb honoráriumra számított Nyíró a spanyol rádiónál. De csak heti két kommentárt kellett írnia nagyon szerény, a megélhetést nem biztosító fizetség ellenében. Ezek az írások érdekes fényt vethetnének gondolat- és érzésvilágára, úgy látszik azonban, nem maradtak fenn.

Első spanyolországi benyomásai kedvezők; az említett, párizsi *Ahogy Lehet-ben* mondja el őket *Az első lépések Cervantes földjén* címmel. (26) Meglepo módon a találkozás a tengerrel nincs rá nagyobb hatással — bizonyára San Sebastiánban történt, ahol egy ott élő magyar vezethette —, szavaiból azonban kitűnik, hogy csak a belső kikötőt látta: „...semmi, csak ronda szeneshajók, rozsdás drótkötelek és pár öreg sirály.” Az ehető „tengeri férgek” sem ízlenek különösen; jobbnak találja a bort és a banánt. A nyelvben gyönyörködik: „Kutya legyen, szebb az olasznál is! Beszélni nem, de el tudnám hegedülni.” Madrid is tetszik; Don Quijote szobra a szélmalomharcot juttatja az eszébe. Bár a szokott tévedésbe esik: a szélmalomharcban a hasztalan, kilátástalan küzdelmet látja, mint általában a magyarok, pedig Cervantesnél agyémről, képzelt ellenségről van szó, hiszen a „búsképű lovak” gonosz óriásokat vél látni.

Az írás közben meglepő fordulat áll be, mely kritikus szemben akár felvett póznak vagy giccsnek tűnhet. Nyíróék hat év után először mennek színházba. Az addig felszedett ötven spanyol szóval nem jutnak messze, de felesége egyszerre elsírja magát: a táncosnőknél „piros-fehér-zöld a dísz”. Ez tetszik nekik legjobban a színházban. A végén el sem akarják hagyni a nézőteret: „Várjunk, amíg mindenki kimegy és énekeljük el a magyar himnuszt!” S úgy érzi, a diszkrétén figyelő férfiak és nők megértették őket; „Ezek a spanyolok mégis tudnak magyarul!” Később eszébe jut: „Valaki azt mondta a színházban a másíknak: „Húngaros.” Valahogy megtudták, hogy magyarok vagyunk.”

Itt ugyan az író túlságosan optimistának bizonyul. Spanyol fejekben néha még ma is fogalomzavar dúl, hát még 1950-ben... Spanyolul, főleg a népnyelvben, „húngaro” sajnos „mutatványos, vándor cigányt” is jelent, bár a hivatalos, akadémiai szótárból ezt a jelentést már törölték. Viszont a Nobel-díjas Juan Ramón Jiménez legnépszerűbb művében (27) és Enrique Díez Canedo „az ezer legszebb spanyol vers” közé felvett költeményében a szót ilyen értelemben használja. (28) Egyes tankönyvekben nemrégén még azt olvashattuk, hogy a magyar a sárga fajhoz tartozik. Így soha nem lehetett tudni, mi ötlük a spanyol eszébe — Szent Erzsébet, labdarúgók, cigányok, sárgák? —, ha „húngaro”-ról hallottak.

Beszámolóját Nyíró vidáman fejezi be: „Miért van olyan jó kedve? — lepődik meg a szenyorám, de az ő arca is derült, bizakodó, mintha már „en casa” volna Spanyolországban. Már a szóra sincs szükségünk. Értjük mi egymást beszéd nélkül is. Éjfélre jár már, de a gyerekek még kint játszanak az utcán. Így szokás itt. Fény szökik a szemembe és bort töltök az asszonyok: Negyven cseppet, hogy ne köhögjünk a koporsóban!...”

Mivel a rádiómunka nem követeli meg, hogy a fővárosban lakjanak, kiköltöznek az 50 kilométerre fekvő El Escorialba, a hegyek, a Sierra lábához. A természet közelsége, a gombázás lehetősége és az alacsonyabb árak bizonyára vigasztalnak, ha nem is érzi magáénak a földet, ahol nyaranta a magas fű és gaz teljesen elszárad, majd letörik, s a végén

az udvar úgy fest, mintha szalmával szórták volna be. Az elszigeteltség is rájuk nehezedik: az egyetlen magyar házaspár beköltözik Madridba, csak nyaranta lakik ott egy másik kis család. A csekély madridi magyar kolóniával a nemzeti ünnepek alkalmával rendezett fogadásokon találkozhatnak.

A Nyíró-otthont Vaszary János *Tubák csodálatos élete* című könyve utolsó előtti fejezetében idézi fel talán túlzott derúlátással. (29) „Az escoriali kolostor alatt, a hegyoldalba ragadvá állott a kicsi ház, amelyben az erdélyi havasok nagy írója töltötte a hontalanság napjait. [...] Soha még szegénységet gazdagabbnak nem láttam, mint ebben a házban. [...] A Spanyolországba elvetődött magyarok úgy zarándokolnak Escorialba, mint az igazhívó muzulmánok Mekkába. De a távoli világrészek bujdosói is felkeresték leveleikkel, hogy közöljék vele örömeiket, bánataikat. [...] A körülötte élő spanyolokat is bevonta büvkörébe. Sohasem találtam egyedül, ha betoppantam hozzá. Ezen az augusztusi délutánon is sokan üldögéltek körülötte a kis kertben. Itt volt a plébános, a csendőrség parancsnoka, néhány nyaraló a szomszéd villából. Hallgatták, amit Magyarországról beszélt, az erdélyi havasokról, az ottani életről”. (30)

Később viszont az író El Escorialt „Rodostójának” nevezi, „bölénytemetőről” beszél és „holdtájakra emlékeztető sziklákról”. A havas Sierrákról azt mondja, „ontják a dermesztő, facsikorgató, metsző szelet hétszámra”, pedig a Guadarrama aligha hidegebb, mint a Kárpátok. (31) Igaz, hogy akkor már súlyos beteg.

A hatalmas San Lorenzo monostor árnyékában — ahol II. Lajosunk özvegye is nyugszik María de Hungria néven — olvassa a befutó magyar lapokat, hallgatja a rádiót, ír és fogadja a látogatókat. Egyikük, Balogh Lajos, a New York-i Magyar Irodalmi Kör titkára útinaplójában írja le a találkozást. Ezt a részletet fel is olvasták az 1954 februárjában New Yorkban tartott Nyíró-émlékesten, szövegét azonban a szerző elhunytával sajnos nem sikerült megszerezni. Az író figyelemmel kísér sok mindent, így például Bobula Ida sumér—magyar szöveggyeztetéseit is. S amikor egyszer a tanárnő nem találja meg a megfelelőt, Nyíró közli vele levélben, hogy Erdélyben „a pásztorok húgyjáról”, azaz csillagáról beszélnek. (A „húgy” régi ‚csillag’, ‚hold’ jelentése különben benne volt a Ballagi-féle szótárban is.). (32)

Spanyol kulturális körökkel Nyíró alig kerül kapcsolatba, pedig érkezete előtt megjelent két műve spanyolul, az *Uz Bence* és a *Havasok könyve*. (33) A sajtó és a közvélemény érdeklődik a vasfüggöny mögött rekedt népek sorsa és a menekültek ügye iránt. Tömeges befogadásra ugyan nem kerül sor, de felvesznek egyetemi hallgatókat, és kollégiumot alapítanak a számukra. Nyíró elszigeteltsége annál feltűnőbb, mivel ugyanakkor aránylag sokat szerepel a nyilvánosság előtt néhány lengyel, román és horvát író és értelmiségi. Meg azért is, mert közvetítőként szolgálhatott volna Andrés Révesz, a spanyol íróvá és újságíróvá lett Révész Andor, a Babits Mihályhoz intézett *Madridi levél* feladója. (34)

Végzetes betegsége történetét maga Nyíró mondja el életében megjelent utolsó írásában. 1953 augusztusában veti papírra, amikor már nyolcadik hónapja küzd a fenyegető halállal. (35) Karácsony után ébred egyszer arra, hogy légszomja van: „Nincs elég levegő, mintha Isten nem teremtett volna eleget, vagy az éjjel ellopták volna.” Részletesen leírja állapotát romlását, mely megakadályozza, hogy fekve aludjék. Baj van a szívvel, de még nagyobb a tüdővel: „Nagy árnyék sötétedik rajta, mintha a halál térképe volna.” Az orvosok biztatják, vigasztalják, ő azonban tudja, a felét sem mondják meg az igazságnak. A valóság pedig tüdőrák. „Meg sem lepődöm — írja —, amikor feleségem egy szomorú délután hiába titkolt félelemmel és megrendüléssel mondja: »Holnap meglátogatja egy franciskánus páter... Meg kellene gyónnia és áldoznia...« Szelíden ránézek, átfürkészem szemeimmel, és lecsuklik a fejem, mert tudom, mi van az egyszerű mondat mögött.” (Ügyét rendezték a katolikus egyházzal, melynek fiatalon, 1912-től 1919-ig papja volt. Az elintézésben segítette P. Megyer és az ő közvetítésével talán Tomek Vince piarista rendfőnök is. Nem lett azonban „megint pap”, mint egyes kiadványokban olvashattuk.)

A fenti jelenet valamikor tavasszal, húsvét után történik. Felesége sorsa aggasztja:

gyermekai védelmébe nem menekülhet, munkalehetősége nincs, pénzük se, máról holnapra élnek. „A magyarokra nem számíthat, huszonnégy óra alatt elfelejtik, hogy a világon van...” A barátok ugyan segítenek, ahogy tudnak. Hálásan emlegeti ebben az utolsó írásában a „madridiak” közül Vaszaryt, Murátit, Marosyt, Szántayné dr. Dömel Erzsébetet, továbbá az amerikai magyarokat, mindenekelött az egykori csiki gvardiánt, P. Takács Gábort, aki „messze megfújta a lapokban a havasi kürtöt...” „Előkerült édesapám keresztlánya is, ki negyven éve él már Amerikában, de ma sem feledte el az imát és a betűt, amit tőle tanult a zombori iskolában” — írja. Különösen meghatják a régi és új amerikasok egy-két dolláros adományai a javára indított gyűjtésen. (36) „A hír áttöri a vasfüggönyt is és megérkezik a gyermekek aggodalomtól reszkető levelei. Csak annyit róluk, hogy ezekért a levelekért érdemes meghalni is.” Még felvillan egy kis remény: „Érzem, én is érzem, hogy sikerült kikapaszkodnom az élet partjára, ha Don Rafael szerint még hosszú hónapok is kellenek, míg végleg eldől küzdelmem a halállal.” De az írás vége belenyugvás és imádság: „Tégy velem, amit jónak látsz, de áldd meg ezeket a magyarokat és minden magyart...” Felesége érdekében pedig ezekhez fordul utolsó szavaival: „Kérlek téged, népem, hogy ne feledkezzél el szegény, öreg, árva, elhagyatott Dona Helenáról, ki infinitívusokban beszél a spanyol nyelvet, és utánam is küldjetelek egy kurta, futó Miatyánkot!...”

Szeptember első napjaiban szállítják be a madridi egyetemi városba, a klinika rákkórházába. Néha valamelyes javulást észlel, jobban érzi magát, tréfálkozik és a kórházi ellátást szidja, mivel „nem ad elég erőt a felépülésre.” Ezért felesége haza is utazik El Escorialba (október 12-én vagy 13-án), hogy valami ízes falatot készítsen, másnap azonban telefonon visszahívják: a szív működés aggasztóan romlott.

Nyíró József utolsó óráit e sorok írója mondhatta el, mivel a délutánt és az estét a haldoklóval és feleségével töltötte a kórházi betegszobában. Péntek volt, 1953. október 16-a. Az írás többször megjelent Európában, Észak- és Dél-Amerikában, (37) legutóbb pedig az Élet és Irodalomban. Ezért itt nem ismétljük meg. Éjjel negyed tizenkettőkor hunyt el.

Másnap délelőtt arcvonásait Gyermek István fiatal festőművész örökítette meg ceruzarajz formájában. Az író fekete sujtásos, magyar ruhájába öltöztették, a Corvin-koroszorú kicsinyített másával a gomblyukában. (Magát a koszorút annak idején Németországban ellopták.) A régi m. kir. követség 1977-ben lebontott épületéből temették vasárnap, október 18-án délelőtt. A címeres lobogóval letakart koporsónál Marosy Ferenc mondott búcsúbeszédet, a rádió nevében pedig Francisco García Gomez, a spanyol külügyminisztérium akkori magyar fordítója. A koporsót a halotyszállító gépkocsiig, majd az Almukena köztemetőben a sűrű magyar egyetemi hallgatók vitték a vállukon.

Spanyolországban elterjedt dolog a fali sírfülkébe való temetés. Több sor kerül így egymás fölé, ami nagy helymegtakarítással jár. Nyíró József első nyughelye is ilyen fülke volt egy legfelső, ötödik sorban. Az író mintha megsejtette volna; halála után noteszében bejegyzést találtak: „nicho = falban sír”.

Az ilyen temetésen nem kopognak a rögök a koporsó fedelén. Helyette egyszerű, kézzel hajtott felvonó nyikorog, a koporsó súrlódik a fülke alján, majd a malteroskanál cseng, amikor a temetői kőműves néhány téglával lezárja a nyílást. A téglák elé kerül azután a kőtábla. Az övé fehér márványból volt, ezzel a szöveggel: „József Nyíró író” (így!), majd születésének és halálának a dátuma: „18. VII. 1889 — 16. X. 1953”. Ott nyugodott 1966. június 30-ig, amikor a temető újabb részébe szállították és földbe temették barátja és író társa, Vaszary János sírja mellé. Később amerikai magyarok adakozásából szürke gránit sírkövet kapott, ezzel a kétnyelvű felirattal: „Nyíró József székely apostol. Escritor húngaro” (azaz magyar író).

E sírkő alatt várja — mint már másutt is írtam —, hogy magyar földben nyugodhassék a Székelyföldön, a házsongárdi temetőben régi fegyvertársai közelében, vagy Budapesten. Száz évvel születése után madridi sírján a legszebb virág a hír volt, hogy művei megint megjelennek Magyarországon, mert „a székely havasok krónikása nélkül nem lehet teljes a

kép, amelyet az erdélyi magyar irodalomról, egyáltalán, a huszadik századi elbeszélő irodalmunkról alkotunk” (Pomogáts). Így az újabb nemzedékek is megismerhetik a Jézusfaragó ember, az Uz Bence és a kopjafák tövében alvó székelyek történetét: Márton Áron kántoruramét, Ugrai Lőrincét és hú élettársát, Pétör Boriét, a vén Szabandiét, aki reászánta magát, hogy elmegy az Istenhez, Endes Klárikáét és a kis cigányét, akin nem segített a hőmérő sem...

*

E sorok írója úgy tudja, hogy maradt Nyíró József után egy regénytöredék, 40–50 gépelt oldal, vagy talán több. Hozzá tartozói azonban, úgy látszik, nem tudnak róla, mint az említett rajz sorsáról sem. Feltehetően özvegye magával vitte, amikor 1954-ben Madridból Hollandiába, Driebergenbe települt. (38) Talán ez az írás hozzájárul majd, hogy ezek és más Nyíró-dokumentumok előkerüljenek.

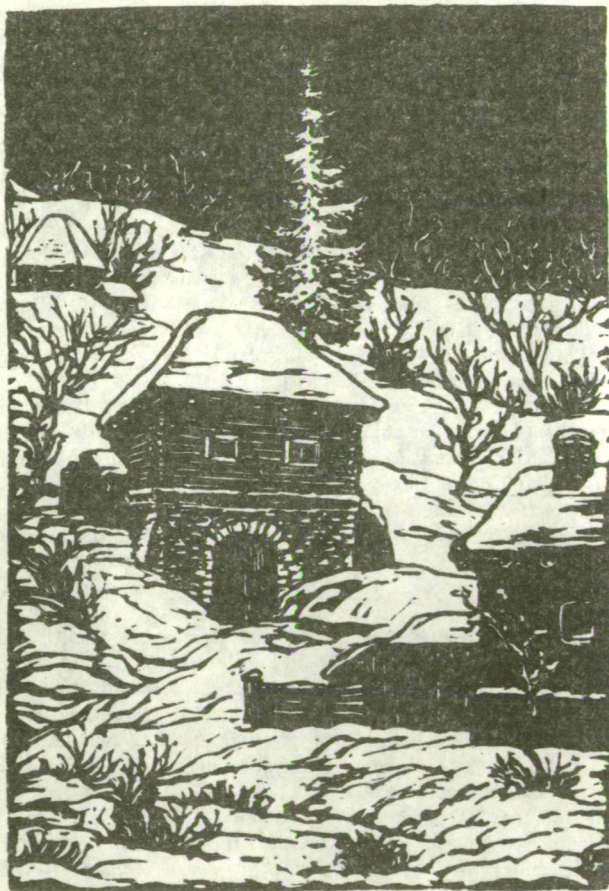
JEGYZETEK

1. Pálinkás 1960. február 12-i keltezéssel „kéri fel az elhunyt író barátait és a külföldi magyar egyesületek vezetőségét, amelyeknek Nyíró tagja volt, valamint a már megszűnt vagy a jelenben is folyó magyar újságok, folyóiratok, évkönyvek stb. szerkesztőit és kiadóit, hogy a kiadványaikban megjelent Nyíró-írások vagy birtokukban lévő kiadatlan kéziratok, beszédszövegek és minden egyéb Nyíró-dokumentum adatait vele az alábbi címen közölni szíveskedjenek (...) Kéri továbbá Nyírónek az emigrációban megjelent egyes önálló köteteire vagy egész életművére vonatkozó méltatások, bírálatok, írói arcképek és a halálával kapcsolatban megjelent megemlékezések, valamint idegen nyelveken megjelent Nyíró-fordítások adatait is.”
2. A szerző köszönetét fejezi ki mindazoknak, akik szóban vagy írásban tájékoztatták, különösen a következőknek: B. Nyíró Ildikó (Budapest), Bogyay Tamás (München), Msgr. Kada Lajos (Róma), Marosy Ferenc (Madrid), Muráti Lili (Madrid), Rezek Román (São Paulo), Szamosi József (München), Szigethy Béla (Bainbridge Island) és Vörösváry István (Toronto).
3. *Néma küzdelem*. Regény. A Hídfő Baráti Körének kiadása. San Francisco é. n. (1984?) 576 old.
4. Hattyasi K.: Meghitt beszélgetés Nyíró Józseffel. Magyar Ünnepe, 1944. (A rendelkezésre álló fénymásolaton dátum nincs, és a szerző keresztnéve nem olvasható. Az év második felében jelent meg.)
5. A *Havasok könyve* új kiadásának bevezetőjében. Bolyai Akadémia, h. n. (Bécs—München?), é. n. (1968?)
6. Dátum nélküli fénymásolatok 1944-ből. A kapott felvilágosítás szerint a Magyar Ünnepe e számai nem maradtak fenn az Orsz. Széchényi Könyvtárban sem.
7. Ezekről írja Bethlen Béla emlékezéseiben: „Az Észak-Erdély tíz vármegyéjéből behívandó képviselők névsorát az Erdélyi Párt későbbi vezetője, Teleki Béla állította össze. Itt elsősorban azok jöttek számításba, akik 1922–1940 között a bukaresti parlamentnek is tagjai voltak és ott megállták a helyüket. Ezt a névsort azután az előre meghatározott számig kiegészítették olyan példamutató magatartású és munkásságú személyekkel, akikről remélhető volt, hogy ennek a fontos megbízatásnak maradék nélkül eleget fognak tenni. Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest 1989., 35. old.
8. Szigethy Béla levélbeli közlése 1984 novemberében.
9. *Íme, az emberek!* A szerző kiadása, Madrid 1951. 365 old. (A helymegjelölés ellenére a kötetet Buenos Airesben készítették fotomechanikai eljárással.) Új kiadás: Katolikus Magyarok Vasárnapja, Youngstown 1979. 326 old.
10. *A zöld csillag*. A szerző kiadása. Madrid 1950. (Ugyancsak Buenos Airesben készült.) 1952-ben újra megjelenik Kárpát kiadása, Buenos Aires jelzéssel. Újabb kiadás: Katolikus Magyarok Vasárnapja, Youngstown. (Ezen a kiadáson megtévesztően ugyancsak 1950 szerepel.) 224 old.
11. *A magyar irodalom története*, Akadémiai Kiadó, VI. kötet, 176. old. A Konzervatív irodalom című fejezetet Béládi Miklós írta. Budapest 1966.
12. *Íme, az emberek!*, új kiadás, 92. old.

13. L. Rónai Zoltán: *Három „mea culpa”*. Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1978. szeptember 24.
14. Hogy mennyire foglalkoztatta Nyírót a kérdés, 1950. február 26-i, hozzátartozóinak szóló levele is bizonyítja: „Kemény fából vagyunk faragva mindketten. Különben is a Tisztánlátó szerint késő öregségben fogok meghalni...” Kele János alakját és működését idézi Török Sándor is *Egy kis kertet szerettem volna* című emlékezéseiben. Budapest 1979., 233–245. old.
15. *A Megfeszített*. Kézirat gyanánt, hely? „hazátlanságunk ötödik esztendejében”. Sokszorosítva. Új kiadás: Katolikus Magyarok Vasárnapja, Youngstown é. n. (1977?) 88 old.
16. *A próféta*. A *Szabad Magyar Színpad* című kötetben. Amerikai Magyar Kiadó, Köln, é. n. (1956?), 5–73. old. Gépírásos kézirat (49 old.), előbb Muráti Lili, most Rónai Zoltán birtokában. Keltezése: „Waldkirchen, 1949. Január hó 26”.
17. *A Megfeszített*, új kiadás, 8. old.
18. *Szabad Magyar Színpad*, 54–56. old.
19. *A Megfeszített*. 20. old.
20. *Mi az igazság Erdély esetében?* Katolikus Magyarok Vasárnapja, Cleveland, é. n. (1960?), 38 old. Rabonbán 17 szonettjével (30–38. old.) Rabonbán kilétét eddig nem sikerült tisztázni. Ezt az álnevet az idők folyamán nem csak egy személy használta.
21. Ménfőcsanak: *Így dolgoznak mások. (Ami az illetékeseket is érdekelheti.)* Ahogy Lehet, 21. szám (1950. VIII. 15.), 43–44. old. Válasz a következő szám (IX. 15.) 51. oldalán a *Hírek, üzenetek, fontos tájékoztatók* című rovatban. Ménfőcsanaki a lap szerkesztője, Csukássy Loránd álneve volt.
22. *Nyíró József levele*. Ahogy Lehet, 23. szám (1950. X. 15.), 32–34. old.
23. Rezek Román levélbeli közlése 1983 szeptemberében.
24. Az emigráns megmozdulásokban való részvételére vonatkozó adatok főleg Borbándi Gyula *A magyar emigráció életrajza 1945–1985* című művére támaszkodnak. (Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern 1985.)
25. A Nyíró-centenárium alkalmából volt aki az áttelepülést egyenesen a Nyugat-Németországban születő demokrácia előli „menekülésnek” minősítette és „fasiszta” rádióadásokról beszélt. Mondani sem kell, hogy az író nem egy meghatározott politikai rendszert keresett, mint azok sem, akik a zsidótörvény miatt hagyták el Magyarországot és a '40-es években Spanyolországban telepedtek le, vagy azok a magyar diákok, akik az '50-es években tanulási lehetőséget találtak Madridban. A rádióadások az akkor Magyarországon uralkodó rendszer ellen irányultak, az említett nevek azonban garantálták nem szélsőséges mivoltukat. A magyar adás 1975 karácsonyáig működött, akkor szüntették be más „kelefi” adásokkal (lengyel, román stb.) együtt. Vaszary János 1947-től 1963-ban bekövetkezett haláláig élt Madridban. Marosy Ferenc (+1986) 1949-től 1969-ig, a spanyol–magyar kereskedelmi és konzuláris kapcsolatok felvételéig volt a magyar érdekeknek a spanyol külügyminisztérium által elismert képviselője.
26. *Az első lépések Cervantes földjén*. Ahogy Lehet, 19. sz. (1950. VI. 15.) 18–20. old.
27. Juan Ramón Jiménez *Platero y yo* című művének számtalan kiadása van. Egyikük Bruguera, Barcelona 1980. A XXXIII. fejezet, *Los húngaros*. 73–74. old. Magyar kiadása: Platero meg én. Fordította András László. Európa Könyvkiadó, Budapest 1959.
28. Enrique Díez Canedo: *Han venido los húngaros*. A *Las mil mejores poesías de la lengua castellana* című kötetben. Szerkesztette José Bergua. Ediciones Ibéricas, Madrid, 21. kiadás 1965. 572–573. old. A költő 1879-től 1944-ig élt.
29. Vaszary János: *Tubák csodálatos élete*. Kárpát, Buenos Aires 1958. 116 old.
30. Vaszary id. mű: 108. old.
31. Először a Katolikus Magyarok Vasárnapjában jelent meg (s valószínűleg más külföldi magyar lapban is), majd XXII., záró fejezetként a *Kopjafák* említett, 1956-os kiadásában (185–196. old.). Rövidítve vette át – de a rövidítés tényét elhallgatva! – a *Havasok könyve* új, európai kiadása *A túlvilág küszöbén* címmel. Vaszary szerint „utolsó idejében mondotta tollba mindez, ami itt következik, az ágya mellett ülő fiatal magyar orvosnak. Még élt benne a remény” (277. old.). Az utóbbi igaz. Ilyen magyar orvos viszont nem volt és Nyíró maga írta, nem diktálta. Különben téves halálának a könyvben szereplő dátuma is.
32. Ballagi Mór: *A magyar nyelv teljes szótára*. I. kötet, 593. old. Pest 1867.
33. *El Uz*. *Novela de las Sierras Nevadas de Transilvania*. Ediciones Ambo, Madrid é. n. ('40-es évek?) 327 old. A fordító Brachfeld Olivér bevezetőjével. *El libro de las montañas nevadas*. Editorial Lara, Barcelona é. n. ('40-es évek?) 324 old. Itt jegyezzük meg, hogy az *Antología de cuentos contemporáneos* című kötet (Editorial Labor, Barcelona–Madrid 1962) számára lefordított magyar elbeszélések közül háromnak a közlését nem engedélyezte akkor a Magyar Szerzői Jogvédő

Hivatal: Nyíró József Tiborcz úr (a *Kopjafákból*), Szabó Dezső *A halál* és Déry Tibor *Szerelem* című művét.

34. *Babits Mihály válogatott művei*, Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1959. II. kötet, 176. old. Mint a szövegből és a jegyzetből (402. old.) kitűnik, sem Babits, sem a jegyzetek szerzője nem tudta, hogy Révész Andor (1890–1970) író és magyar művek fordítója volt.
35. *Kopjafák*, 185. old.
36. A Katolikus Magyarok Vasárnapjának 1953. november 1-jei számában, mely Nyíró halálhírét és utolsó óráinak történetét közli (I. lent), az előző heti gyűjtés eredménye 18 dollár. De hírt adnak a Clevelandi Magyar és Székely Szövetség adományáról és gyűjtéséről is: 70 dollár.
37. Rónai Zoltán: *Meg kell menteni őket! Nyíró József utolsó órái*. Katolikus Magyarok Vasárnapja, 1953. november 1., Magyarok Útja (Buenos Aires), 1953. október 28. *Székely író, spanyol ég*, Élet és Irodalom, 1989. július 14.
38. Özvegy Nyíró Józsefné Bedő Ilona 1984. április 21-én hunyt el 86 éves korában, Marosvásárhelyen.

IMRE LAJOS: KIRÁLYHÁGÓI TÉL